

דם ופוליטיקה

עלילת דמשק, היהודים והעולם

יונתן פרנקל

דם ופוליטיקה
עלילת דמשק, היהודים והעולם

יונתן פרנקל

דם ופוליטיקה עלילת דמשק, היהודים והעולם

תרגום מאנגלית

עמי שמיר

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

Originally published in English under the title
The Damascus Affair
"Ritual Murder," Politics, and the Jews in 1840
by Jonathan Frankel
Copyright © 1997 by Cambridge University Press

המערכת המדעית

פרופ' ישעיהו גפני (יו"ר), צבי יקותיאל, פרופ' גרמי כהן
פרופ' רוברט ליברלס, ד"ר מנחם מור, פרופ' שמואל פיינר, פרופ' יוסף קפלן
מרכות המערכת: מעין אבינר-רבהון

התקין והביא לדפוס
יצחק כהן

ספר זה ראה אור בסיוע
משרד המדע, התרבות והספורט
המכון ליהדות זמננו ע"ש אברהם הרמן, האוניברסיטה העברית
קרן עמו"ס – הקרן לעידוד מלומדים וסופרים
קרן ליטאואר

מסת"ב 9-179-227-965 ISBN

מספר קטלוגי 185-495 Catalogue No.

© כל הזכויות למהדורה העברית שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים תשס"ג

© Hebrew Edition Copyright by The Zalman Shazar Center, Jerusalem

Printed in Israel, 2003

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר מחשב ועימוד: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית ('גרף-חן') בע"מ, ירושלים

לְעֵדִית

תוכן העניינים

9		פתח־דבר
13	משברים כגורם בהיסטוריה היהודית במאה התשע־עשרה	מבוא
	חלק ראשון	
	הדינמיקה של עלילת הדם (התודשיים הראשונים)	
29	עלילת הדם: מסמכים רשמיים	פרק ראשון
43	מהלך העלילה ומניעיה	פרק שני
77	מחוץ לדמשק: התגובות הראשונות על העלילה	פרק שלישי
98	הקונסולים חלוקים בדעותיהם	פרק רביעי
	חלק שני	
	גיוס תמיכה (אפריל–אוגוסט)	
121	העיתונות, הפוליטיקאים והיהודים	פרק חמישי
160	השבת האיזון: המזרח התיכון	פרק שישי
197	קיטוב פוליטי ולידת המשלחת למזרח	פרק שביעי
	חלק שלישי	
	1840 – תפיסות, יבוחים, נבואות	
247	המשבר: השקפות של יהודים	פרק שמיני
271	הפולמוס הדתי	פרק תשיעי
298	נוצרים מילניאליסטים, יהודים משיחיים ולורד פלמרסטון	פרק עשירי
326	ניצני הלאומיות היהודית	פרק אחד־עשר

חלק רביעי

אחרית דבר

347	אלכסנדריה ערב מלחמה: כרמייה, מונטיפיורי ומוחמד עלי	פרק שנים־עשר
378	הסיבוב האחרון: כרמייה, מונטיפיורי ודעת הקהל באירופה	פרק שלושה־עשר
401	בעקבות המלחמה: התזרה לשגרה	פרק ארבעה־עשר

חלק חמישי

במבט לאחור

417	בין היסטוריוגרפיה למיתוס: שתי גירסאות היסוד של הפרשה	פרק חמישה־עשר
448		סיכום
461		רשימת קיצורים
463		רשימה ביבליוגרפית
497		רשימת תמונות ומפות
499		מפתח

פתח דבר

במשך השנים שבהן עמלתי על כתיבת הספר, ראשית המהדורה האנגלית ולאחר מכן הגירסה העברית, זכיתי בעזרה רבה ונדיבה מצידם של אנשים רבים – חברי ההיסטוריונים ושאר עמיתים מהאוניברסיטה, עוזרי מחקר, אנשי הצוות המשרדי, ארכיונאים וספרנים. לא אוכל להודות לכל אחד מהם בשמו, אך ראוי לברך על הנכונות הכללית לסייע לחוקרים.

מרבית העבודה על הפרויקט הזה נעשתה בלונדון, בניו-יורק, וכמובן בירושלים. בלונדון נהניתי מהרגשת בית בזכות עמיתי מ"יוניברסיטי קולג'" (UCL) – שמעון אברמסקי, רפאל לווה, מארק גלר, עדה רפפורט-אלברט, מיכאל וייצמן ז"ל וג'ון קליר – אשר יחד עם קטי אדוורדס (מוכרת המחלקה ללשון עברית וליהדות באותה עת) סייעו לי כמיטב יכולתם.

באוניברסיטת קולומביה הייתי אורח "מכון המחקר לתמורה בינלאומית" (RIIC) בניהולו של סורין ביאלר, ושל "המרכז ללימודי יהדות" בראשותו של יוסף ירושלמי. ידידי בקולומביה – יוסף (ג') רוטשילד, ג'וליאן פרנקלין, מיכאל סטניסלבסקי, ג'יימס הורביץ ואריה (ארתור) גורן – דאגו לכך שתקופת שהייתי בניו-יורק תהיה מרתקת מבחינה אינטלקטואלית. למרבה הצער, נקלע RIIC לקשיים תקציביים בתקופת ביקורי, אך תודות לג'ו רוטשילד עלה בידי למצוא שרותי משרד חלופיים. היתה לי הזכות להכיר את ג'ו רוטשילד במשך יותר מארבעים שנה, ובמהלכה של כל אותה תקופה הערצתי אליו אך גברה. היכולת שגילה להפיק בזה אחר זה שורה של ספרים חשובים הכתובים בצורה מבריקה, לשאת הרצאות פומביות שנונות ומעוררות מחשבה, למצוא זמן בשפע להנחיית סטודנטים, לייעץ לתלמידי המחקר שלו ושל מורים אחרים, ולקבל על עצמו משרות מינהליות נכבדות, עשתה אותו בעיני לדמות האידיאלית של הפרופסור. הוא הלך לעולמו בטרם עת.

תודה מיוחדת למכון ללימודים מתקדמים של האוניברסיטה העברית בירושלים, שם זכיתי להיות פעמיים עמית מחקר. בשנים 1981–1982, כתבר הקבוצה בראשותו של שמואל אטינגר המנוח – שעסקה בראשיתה של הלאומיות היהודית – התחלתי לראשונה להרהר באפשרות של חקר עלילת דמשק בשנת 1840 (ת"ר). השלמתי את הטיוטה הראשונה של הספר ב־1993–1994, כעמית בקבוצה שיסדו עמנואל אטקס וישראל ברטל. אני שמח על ההזדמנות הזו להביע את תודתי על כל הסיוע הנדיב והתמיכה הכנה שקיבלתי מן המכון, ממנהליו (אז – אריה דבורצקי ולאחר מכן דויד

שולמן) ומן הסגל המסור שלו – שני פריימן ודליה אביאלי (שעבדו שם מאז תקופת כהונתי הראשונה כעמית), וכן אלישבע ירון, בתיה מטלוב וסמדר דנציגר.

במשך השנים סייעו לי כמה מעמיתי ברוב נדיבותם בעצות מועילות, בהפניות למקורות ארכיוניים ולפרסומים נדירים, וכן בהמלצות לארכיונים שבהם הן נדרשות; כמו כן הזהירו אותי מפני מכשלות האורבות לחוקר העבר. ישראל ברטל העמיד לרשותי את הידע העצום שלו בהיסטוריה של המאה התשע-עשרה; שמואל ורסס תרם מבקיאותו המופלגת בספרות בעברית וביידיש; מיכאל גרץ הפנה את תשומת לבי לקיום יומנו של אדולף כרמייא וירון הראל שיתף אותי בידיעותיו הרבות בכל הקשור לתולדות יהדות סוריה. כן חלקו עימי את מומחיותם אנשים נוספים – ריצ'י (ירחמיאל) כהן, שמואל פיינר, כריסטינה גרפינגר, רות קרק, קן קולטון-פרוס, אריה מורגנשטרן, בנימין פינקוס, מיכאל זילבר, מרדכי (מוטי) זלקין וירון צור.

הבעיות הטכניות הכרוכות במחקר שקדם לכתיבת הספר הזה היו רבות פנים, ואני חב רבות לעוזרי המחקר ולאחרים בעלי מיומנויות מיוחדות החסרות לי. גם הרשימה הבאה קרוב לוודאי שאינה שלמה: קתלין אסמוהא (הונגרית); אורי ביתן ודויד קוק (ערבית); רוזה אל-עיני (קשרים עם גלריות ומוזיאונים לאיתור איורים); אירנה פיין (רומנית); חנה משלר (תעתיק עברי); דייגו קרנסל (ספרדית); מאיר ליכטנשטיין (המדריך המלומד והמבריק שלי במבוכי המקורות וההוגות הרבניים); אסתר רמון (שיעתוק מכתב גרמני-גותי); שרה ג'ולייט ששון (שיעתוק יומנו הקשה לקריאה של כרמייא); ותמר סופר (קרטוגרפיה). האב איזידורו אגודו מן הארכיון הקפוצ'יני ברומא סיפק לי מידע רב ערך בנוגע להיסטוריה הסבוכה של הקבר שבו טמונות (כביכול) עצמותיו של האח טומאסו. כתבתי את הספר ביד והוא הוקלד במחשב ברוב חריצות וסבלנות בידי ג'ודית פרידגוט, ובהיעדרה – בלא פחות יכולת – בידי אנט אורל מן המכון ללימודים מתקדמים. בארכיון רוטשילד בלונדון קיבלתי עזרה יוצאת מהכלל מאיבון מוס (שגילתה את תיק דמשק) וסימון מייס. שלי בנבנישתי ומייקל ריגלר, יחד עם הצוות המקצועי שלהם, עשו תמיד מעל ומעבר על מנת שאקבל את הדרוש לי בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.

ללא מענקי המחקר של הקרן הישראלית למדע, קרן פדרמן (האוניברסיטה העברית), קרן ליטאואר וקרן עמו"ס, היה הפרויקט הזה – שנראה לי כה פשוט ממבט ראשון – סובל מקשיים תקציביים גדולים. עבודת הניירת הקשורה במענק מטעם הקרן הישראלית למדע נוהלה בידי זהבה קלמן, שהיתה במשך שנים רבות מזכירתה המסורה של המחלקה ללימודים רוסיים.

כמה ידידים קראו את כתב היד. זוהי תמיד משימה כפויית טובה, ואיני יכול אלא להביע את רחשי תודתי והערכתי לזלמן אברמוב ז"ל, אברהם (אייב) אשר, ישראל גצלר, עזרא מנדלסון וסטיבן (סטיב) ג' זיפרשטיין. כן קראו את כתב-היד דבי גולדין,

דוד קוק ורוזה אל-עיני. נתן שיפריס קרא את כתב־היד העברי בקפדנות רבה, ודוד קוק גם עשה בנפש חפצה את עיקר העבודה על מפתחות המהדורה האנגלית. למותר לציין כי תודות לעזרתו שופר כתב־היד במידה רבה, והשגיאות שנותרו הן באחריותי הבלעדית. לבסוף, ברצוני להודות גם לעובדי מרכז זלמן שזר, שסייעו בהוצאת הספר לאור: לידידי צבי יקותיאל, למעין אבינרי־רבהון ויצחק כהן, ולאריאלה שקדי, שהכינה את המפתחות.

אבי המנוח, ארנסט פרנקל, שעבר מפרנקפורט־על־המיין לאנגליה ב־1933, עקב בהתרגשות רבה אחר שלבי מחקרי הראשונים. הוא שמח שהתחלתי לגלות עניין במרכז אירופה ובמערכה אחרי שנים כה רבות של עיסוק באימפריה הרוסית. אמי, אלה פרנקל, קראה את ספרי פעמיים, וכך גם רעייתי עדית. הספר מוקדש לה; במרצת תקופת ההריון הממושכת היא שימשה לי משענת נאמנה, כשהיא חולקת עמי את הספיקות וההיסוסים כמו גם את רגעי ההנאה והסיפוק הרבים הכרוכים בפרויקט כזה. אני מבקש לפרוע בהזדמנות זו חוב ישן לדניס פלסנטשטיין, שלימד אותנו בבית־הספר התיכון בלונדון – כרייסטס קולג' פינצ'לי – כי לימוד ההיסטוריה, עם כל הטורח שבו, הוא גם מלהיב.

אני אסיר תודה למוסדות ולאנשים המנויים להלן על שסיפקו לי העתקים של האיוורים ו/או התירו לי בטובם להשתמש בהם: Bibliothèque National, Paris (איוורים 9, 12, 13, 16, 19, 20); Bildarchiv der Österreichischen Nationalbibliothek, Vienna; הגב' מירטל פרנקלין אלנבוגן, לונדון (איוורים 14 ו־23); קרן מונטיפיורי ברמסגייט (איור 22); National Portrait Gallery (איוורים 11 ו־15); ארכיון רוטשילד, לונדון (איור 8); הקהילה היהודית הספרדית והפורטוגזית, לונדון (איור 14); מוזיאון ויקטוריה ואלברט, לונדון (איוורים 17 ו־18).

כמה איוורים פורסמו במקורם בספרים ובכתבי־העת הבאים: *La Caricature* (פאריס) (איוורים 13, 16, 19, 20); חביב פארס, סראח אל־ברי (ערבית) (קהיר, 1891) (איוורים 2, 6, 24, 25); מירטל פרנקלין ומייקל בור, *Sir Moses Montefiore 1784–1885* (לונדון, 1984) (איוורים 14 ו־23); דייויד רוברטס, *Egypt and Nubia* (לונדון, 1849) כרך 3 (איוורים 17 ו־18); צ'ארלס ו' וילסון (עורך), *Picturesque Palestine, Sinai and Egypt* (לונדון 1880–1884), מחלקה 2 (איוורים 1, 3, 4, 5, 7); מוסטפה טלאס, פטיר צהיון (ערבית) (דמשק, 1986) (איוורים 21 ו־26).

משברים כגורם בהיסטוריה היהודית במאה התשע־עשרה

בפברואר 1840 נעלמו בדמשק נזיר איטלקי ומשרתו. אשמת רצח פולחני הוטלה על יהודים רבים בעיר והם נמצאו אשמים. הידיעה על הפרשה פשטה ברחבי המזרח התיכון, אירופה והעולם המערבי כולו ונתגלגלה למשפט מפורסם. מימד מיוחד למהומה שקמה הוסיפה העובדה, שמקרה דומה ארע באזור כמעט בעת ובעונה אחת, באי רודוס. אף כי עלילת דמשק היתה עניין שולי ביסודה, הרי שעקב מעורבות דיפלומטים וממשלות בה היא הפכה לגורם מסבך בסכסוך הבינלאומי אשר באותה שנה הביא לפרוץ מלחמה אחת במזרח התיכון ואיים לחולל מלחמה נוספת באירופה. יהודים בארצות רבות חיפשו דרכים לשיתוף פעולה כדי לחלץ את האסירים שנותרו בחיים בדמשק ולהציל את שמם הטוב.

בשלהי האביב ובמהלך החודשים הבאים הולידה הפרשה מבול של דברי פולמוס, השערות, תיאוריות דמיוניות ופרויקטים מוזרים. העיתונים המכוונים ביותר באנגליה, בצרפת ובגרמניה הקדישו לה טורים לאין ספור. האומנם שלחו היהודים ידם ברצח פולחני ובהקרב קורבנות־אדם? שמא היה זה אכן ממנהגיהם? מה טיבו של העם הזה, ששרד קרוב לאלפיים שנות גלות, שגורש מארץ לארץ ושנפוץ על פני תבל כולה? האם נועד לו גורל מיוחד מאת ההשגחה העליונה או מטעם מלאכי החבלה, כחלק מאיזו תוכנית אלוהית נסתרת או מזימה שטנית?

בהקשר ההיסטורי של תולדות היהודים במאה התשע־עשרה – או ליתר דיוק בשנים 1815 עד 1914 – עלילת דמשק לא היתה, כמובן, תקרית בודדת. היתה זו אחת ממתקפות הפתע שנערכו מפעם לפעם על החיים הסדירים יחסית של היהודים בתקופה זו, שלא ידעה מלחמות ממושכות או כוללות. משברים אלה היו מעין מנגינת לוואי לנושאים המרכזיים המתוארים לא אחת כשליטים בהיסטוריה היהודית של התקופה. הם היו רגעי נתק פתאומיים, בימים שדפוסי התפתחות ארוכי טווח חוללו שינוי רצוף באורחות החיים המסורתיים.

באירופה המערבית והמרכזית הלכו וצברו תנופה במרוצת המאה מגמות, שניתן להכתירן במונח מודרניזציה – תירבות (שלעתים הביא להתבוללות ולעתים לא); חילון (שלעתים חולל תנועת רפורמה ולעתים לא); אמנסיפציה, הענקת שוויון זכויות אזרחי (לעתים במקדם, לעתים במאוחר); עיוור; גיוון תעסוקתי וניעות חברתית חיובית

בפברואר 1840 פרצה "עלילת הדם" בדמשק. הידיעה על הפרשה פשטה ברחבי המזרח התיכון ובעולם המערבי והיתה לגורם מסבך בסכסוך הבינלאומי שהביא לפרוץ מלחמה במזרח התיכון ואיים לחולל מלחמה אף באירופה כולה.

יהודים בארצות רבות חיפשו דרכים כדי לחלץ את אסירי העלילה שנותרו בחיים בדמשק ולהציל את שמה הטוב של היהדות. הפרשה הולידה מבול של דברי פולמוס, השערות, תיאוריות דימיוניות ופרויקטים מוזרים. האומנם שלחו היהודים ידם ברצח פולחני ובהקרב קורבנות־אדם? מה טיבו של עם זה, ששרד קרוב לאלפים שנות גלות? האם נועד לו גורל מיוחד מאת ההשגחה העליונה או מטעם מלאכי החבלה, כחלק מאיזו תוכנית אלוהית – או שטנית – נסתרת?

עתה, בפעם הראשונה, זוכה עלילה מרתקת וסבוכה זו, שלא נשכחה מעולם מליבם של יהודים ושל שונאי יהודים, לתיאור היסטורי מקיף וממצה.

יונתן פרנקל הוא פרופסור במכון ליהדות זמננו וכמו כן מכהן בקתדרה ללימודים רוסיים ע"ש תמר וסבילי גרינברג באוניברסיטה העברית בירושלים. פרסומיו מוקדשים ברובם לחקר הפוליטיקה היהודית המודרנית – צמיחתה, הסתעפותה ומשמעותה. ספרו הידוע ביותר, 'נבואה ופוליטיקה: סוציאליזם, לאומיות ויהודי רוסיה 1862–1917', יצא לאור במספר שפות.

על העטיפה: מוחמד עלי מקבל אורחים (ציור מאת דיוויד רובינס)

V&A Picture Library, London

עיצוב העטיפה: גדעון דן

0 01850000495 4
דאנאקוד 185-495